Original Article
ISSN (Online): 2582-7472

ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts
July 2024 5(7SE), 235–238

DR. BABASAHEB AMBEDKAR AND THOUGHTS ON DEMOCRACY

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही विषयक विचार

Laxman Maroti Ghotekar [1]

[1] Assistant Professor, Department of Political Science, Padmashri Vikhe Patil College of Arts, Science and Commerce, Pravaranagar, India

ABSTRACT

English: Dr. Babasaheb Ambedkar has presented various topics like nation and nationalism, religious conversion, independent, political and social democracy, equality, socialism, etc. In a democracy, all people are expected to live in unity. Where there is a difference in the cultural perspective of the people, it is difficult to instill democratic sentiments. This idea is the main idea in Dr. Ambedkar's democratic thought. Caste differences, illiteracy and poverty are the main obstacles in Indian democracy. Until they are destroyed, true democracy will not be able to come into existence in India.
According to Dr. Ambedkar, political democracy is also based on four assumptions. 1) The individual is the only one. 2) The individual has certain rights and the constitution must guarantee them to him. 3) In order to obtain any privilege, the individual has to sacrifice his rights. 4) The power to rule over others is not given by the state to any private individual. Dr. Ambedkar was opposed to any form of dictatorship. Because in dictatorship, individual freedom is stifled. The benefit of rights should be given to the maximum number of people. According to Dr. Ambedkar, the best criterion of democracy is 'One person, one value'. The principle of 'One person, one value' is more appropriate.

Hindi: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राष्ट्र व राष्ट्रवाद, धर्मांतर, स्वतंत्र, राजकीय व सामाजिक लोकशाही, समता, समाजवाद, इत्यादी निरनिरळ्या विषयावर मांडलेले आहेत. लोकशाही मध्ये सर्व लोकांनी ऐक्याने राहणे अपेक्षित असते. जेथे लोकांच्या सांस्कृतिक दृष्टीकोनात तफावत असते तेथे लोकशाही भावना रुजवणे अवघड असते. हा विचार डॉ. आंबेडकरांच्या लोकशाही विचारामधील प्रमुख विचार आहे. भारतीय लोकशाहीमध्ये जातीजातीतील भिन्नता, निरक्षरता व दारिद्र्य हे प्रमुख अडथळे आहेत. ते जोपर्यंत नष्ट होत नाहीत तोपर्यंत भारतात खऱ्या अर्थाने लोकशाही अस्तित्वात येऊ शकणार नाही.
डॉ. आंबेडकरांच्यामते, राजकीयलोकशाहीहीचारगृहीतांबरआधारलेलीअसते. १) व्यक्तीहेचएकमेवसाध्यआहे. २) व्यक्तीलाकाहीआदेशहक्कअसतातवघटनेनेत्याहक्कांचीहमीत्यालादिलीचपाहिजे. ३) कोणत्याहीविशेषाधिकाराच्याप्राप्तीखातरव्यक्तीलाआपल्याहक्कांचात्यागकरावालागूनये. ४) इतरांवरशासनकरण्याचीसत्ताराज्यसंस्थेकडूनकोणत्याहीखासगीव्यक्तींनादिलीजाताकामानये. कोणत्याहीस्वरुपाच्याहुकूमशाहीलाडॉ. आंबेडकरांचाविरोधहोता. कारणहुकूमशाहीतव्यक्तिस्वातंत्र्याचीगळचेपीहोते. हक्कांचालाभजास्तीतजास्तलोकांनाहोणेहाडॉ. आंबेडकरांच्यामतेलोकशाहीचासर्वश्रेष्ठनिकषआहे.
एकव्यसीएकमत' याहीपेक्षा. ‘एकव्यक्तीएकमूल्य’ हे तत्व अधिक योग्य आहे.।

https://crossmark.crossref.org/dialog/?doi=10.29121/shodhkosh.v5.i7se.2024.5882&domain=pdf&date_stamp=2024-07-31

Corresponding Author

Laxman Maroti Ghotekar, Lmghotekar123@gmail.com

DOI
10.29121/shodhkosh.v5.i7SE.2024.5882

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Copyright: © 2024 The Author(s). This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

With the license CC-BY, authors retain the copyright, allowing anyone to download, reuse, re-print, modify, distribute, and/or copy their contribution. The work must be properly attributed to its author.

1. प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकशाहीचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. इंग्लंड, अमेरिका यासारख्या देशांमध्ये असतांना त्यांच्यावर पाश्चात्त्यांच्या उदारमतवादी विचारसरणीचा प्रभाव होता. त्यातून त्यांचा शासनाचा चांगला प्रकार म्हणून लोकशाहीवर विश्वास होता. त्यांच्या मते, लोकशाही हा शासनाचा असा प्रकार आहे की, "ज्यांच्या साहाय्याने रक्तपाताशिवाय लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय जीवनात क्रांतिकारक बदल घडवून आणता येतात. या व्यवस्थेत खऱ्या अर्थाने सामाजिक परिवर्तन घडवून आणता येते व लोकांना स्वातंत्र्याचा उपभोग घेणे शक्य होते.

डॉ. आंबेडकरांचे लोकशाहीविषयक विचार हे भारतातील सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय परिस्थितीच्या अभ्यासातून तयार झाले होते. त्यांचा शासन व्यवस्थेचा प्रकार म्हणून फॅसिस्ट, साम्यवादी तसेच सर्वंकषवादी शासन पद्धतीऐवजी लोकशाहीवर अधिक विश्वास होता. त्यांच्या मते, सामान्यातील सामान्य माणसाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यास, लोकमताचा आदर राखण्यास, चर्चेच्या माध्यमातून लोकांचे प्रश्न, समस्या व दु:खाला वाचा फोडण्यास तसेच व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करून घेण्यास लोकशाही शासन पद्धतीच उपयुक्त ठरत असते. डॉ. आंबेडकरांचा लोकशाही शासन व्यवस्थेवर दृढ विश्वास असला तरी भारतातील लोकशाही प्रक्रियेबाबत ते साशंक होते. त्यांच्यामते, लोकशाही शासनपद्धती हा शासनाचा सर्वांत चांगला प्रकार असला तरी सर्व काळी व सर्वच ठिकाणी तो योग्य असेलच असे नाही. लोकशाही शासन प्रकाराबद्दल अशा प्रकारचे मत व्यक्त करताना त्यांच्यासमोर भारतातील सामाजिक, आर्थिक शैक्षणिक तसेच राजकीय परिस्थितीची पार्श्वभूमी होती. त्याचे त्यांनी पुढीलप्रमाणे विश्लेषण केले होते.

2. संशोधनविषयाचीउद्दिष्टे

1) भारतीय लोकशाहीचा अर्थ व स्वरूप अभ्यासणे.
2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
4) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राजकीय स्थितीचा अभ्यास करणे.
5) सध्यस्थितीत लोकशाहीचे स्वरूप अभ्यासणे.

3. संशोधनपद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी माहिती संकलन आणि विश्लेषण पद्धतीचा अवलंब करून संशोधन नियामाशी संबधित दुय्यम स्त्रोतांचा अभ्यास करण्यास आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, विशेषांक इत्यादीच्या आधारे शोध प्रबंध तयार केला आहे.

4. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही विषयक विचार

1) संसदीयलोकशाहीशासनपद्धतीचापुरस्कार

घटनासमितीतवत्यापूर्वी१९४२मध्येडॉ. आंबेडकरांनीसंसदीयलोकशाहीचीभलावणकेलीअसली, तरी 'स्टेटस्ॲण्डमायनॉरिटीज' याग्रंथातत्यांनीसंसदीयलोकशाहीपेक्षाअन्यप्रकारच्यालोकशाहीचापुरस्कारकेला. इंग्लंडमध्येअल्पमत, बहुमतराजकीयआधारावरअसतेतसेहोण्याचीभारतातशक्यतानाहीकारणइथलेबहुमतजातींवरआधारितअसेलयाविषयीडॉ. आंबेडकरांनाखात्रीहोती. त्यामुळेअल्पसंख्यगटांनाकायमजाचहोण्याचीचशक्यताअधिकदिसतहोती. अमेरिकेसारखीअध्यक्षीय, शासनपद्धतीस्विकारल्यानंतरकार्यकारीमंडळालाआपल्याकार्यकाळाची, हमीमिळूशकेलआणिविधिमंडळाबाहेरीलयोग्यव्यक्तीलाकार्यपालिकेतसमाविष्टसुद्धाकरतायेईलयादृष्टीनेअध्यक्षीयशासनपद्धतीडॉ. आंबेडकरांनायोग्यवाटतहोती.

पुढेमात्रडॉ. आंबेडकरांनीआपल्यायाभूमिकेलामुरडघालूनसंसदीयशासनपद्धतीचीउपयुक्तताअधोरेखितकेली. संसदीयलोकशाहीव्यक्तीच्याअंगीआत्मनिर्भरता, उपक्रमशीलतावजबाबदारीचीजाणीवनिर्माणकरूशकते. रक्तपातनघडवितासामाजिकवआर्थिकक्षेत्रातमूलभूतस्वरुपाचेबदलघडवूनआणण्याचामूलमंत्रफक्तसंसदीयपद्धतीलाचअवगतअसतो. दुसरेम्हणजेवादग्रस्तप्रश्नांवरतीमोकळ्याचर्चेअंतीवसर्वसंमतीनेनिर्णयघेण्याचीतरतूदफक्तसंसदीयपद्धतीतचअसते. प्रबळविरोधीपक्ष, स्वतंत्रवृत्तपत्रेआणिमुक्तनिवडणुकाहीसंसदीयलोकशाहीचीवैशिष्ट्येडॉ. आंबेडकरांनाफारमहत्त्वाचीवाटतात.

2) सामाजिकलोकशाहीची आवश्यकता

डॉ. आंबेडकरांनीभारतातीलसामाजिकविषमतेच्यापार्श्वभूमीवरसामाजिकलोकशाहीलामहत्त्वदिलेआहे. त्यांच्यामते, 'एकव्यक्तीएकमत' हेतत्त्वसामाजिकलोकशाहीतपुरेसेनसून 'एकव्यक्तीएकमूल्य' हेतत्त्वअमलातआणलेपाहिजे. जोपर्यंतसामाजिकलोकशाहीप्रस्थापितहोणारनाहीतोपर्यंतराजकीयलोकशाहीअर्थहीनआहे. डॉ. आंबेडकरांच्यामते,

भारताच्यासंदर्भातसंसदीयलोकशाहीशिवायदुसरापर्यायचनाहीअसेडॉ. आंबेडकरांचेमतहोते. संसदीयपद्धतीतराजकीयक्षेत्रापासूनसुरूझालेलीलोकशाहीकरणाचीप्रक्रियाहळूहळूसामाजिकवआर्थिकक्षेत्राकडेसंक्रमितहोते. याकडेडॉ. आंबेडकरयांनीलक्षवेधले. स्वातंत्र्यावरचलक्षकेंद्रितकरूनआर्थिकविषमतेकडेदुर्लक्षझाल्याससंसदीयलोकशाहीहेआर्थिकअन्यायाचेसाधनठरूशकते. आर्थिकवसामाजिकलोकशाहीचीउपेक्षाकरूनराजकीयलोकशाहीचाडोलाराफारकाळटिकूशकतनाहीअसाइशाराडॉ. आंबेडकरयांनीदिला. डॉ.

आंबेडकरांनीसामाजिकलोकशाहीचापुरस्कारकेलाआहे. त्यांच्यामते, लोकशाहीहीसामाजिकसंघटनाआहे. समाजातयोग्यतीसुधारणावप्रबोधननझाल्यासत्यातराजकीयलोकशाहीचीप्रगतीहोण्याचीसुतरामशक्यतानसते. त्यामुळेचत्यांनीसामाजिकसुधारणांचापुरस्कारकेला.

लोकशाहीशासनसमाजावाचूनअशक्यअसते. त्यामुळेयोग्यमानसिकदृष्टिकोननिर्माणहोणेवयोग्यअशीसमाजरचनाअसणेडॉ. आंबेडकरांनाआवश्यकवाटते. भारतातीलदारिद्र्य, जातीयवेगळेपणवनिरक्षरताहेलोकशाहीच्यामार्गातीलअडथळेआहेतअसेडॉ. आंबेडकरांनावाटते. त्यामुळेत्यांनीब्रिटिशराज्यकर्त्यांनाअसेआवाहनकेलेकी, इथल्यासमाजव्यवस्थेतजाचआणिव्यंग्येआहेत, त्यांचेप्रतिबिंबनव्याराजकीयव्यवस्थेतपडणारनाहीयाचीदक्षताघ्यावी. पददलितांनाशिक्षण, प्रबोधनवप्रगतीयांच्यावाटाजरखुल्याहोणारनसतील, तरस्वराज्यहेगुलामगिरीचेचनवेनावठरेलअसेआंबेडकरम्हणतात.

3) आर्थिकलोकशाही

केवळ 'एकव्यक्तीएकमत' हेतत्त्वसामाजिकलोकशाहीसाठीपुरेसेनसतेतरतेअमलातआणलेजाणेआवश्यकअसते. डॉ. आंबेडकरांच्यामते,उपाशीपोटीराहणाऱ्याव्यक्तीलामतांचेमोलफुटक्याकवडीपेक्षाजास्तवाटण्याचीशक्यतानाहीम्हणूनआधीपरिस्थितीबदललीपाहिजे. सर्वांच्याकिमानप्राथमिकगरजाभागल्याचपाहिजेत, समाजातसर्वांचासमानदर्जाप्रस्थापितझालापाहिजेतरचलोकशाहीयशस्वीहोईल. भारताचीहीसामाजिकवआर्थिकपरिस्थितीदिसतअसल्यामुळेकेवळराजकीयलोकशाहीनव्हेतरसामाजिकवआर्थिकलोकशाहीचेआव्हानपेलण्याचेआवाहन त्यांनीकेले. 'एकव्यक्तीएकमत' हेराजकीयलोकशाहीचेतत्त्वमान्यकरतानासामाजिकवआर्थिकलोकशाहीचीजबाबदारीत्यांनीसरकारवरटाकली,

4) जातिव्यवस्थालोकशाहीलामारक

भारतीयजातिव्यवस्थाइथल्यालोकशाहीप्रक्रियेलाखीळघालतेअशीतक्रारडॉ. आंबेडकरकरतात. इथलेमतदारजातीविहायहोते. बहुसंख्येच्याउमेदवारालामतदेणेअल्पसंख्याकसमाजालाभागपडते. अल्पसंख्याकांचीमतेतोकडीअसतात. बहुसंख्याकजातीगटातीलमतदारअल्पसंख्याकजातीच्याउमेदवारालामतेदेतनाहीत. अशापरिस्थितीतबदलत्याराजकीयबहुमतापेक्षासातत्यपूर्णजातीयबहुमताचेवर्चस्वप्रस्थापितहोण्याचाधोकाअटळठरतो.

5) विरोधी पक्षाचे अस्तित्व व माध्यमांची भूमिका

संसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्ष अतिशय महत्वाची भूमिका बजावत असतात. सरकारचे चुकीचे निर्णय जनतेला दाखवून देणे, वेळप्रसंगी सरकारवर दबाव पाहून त्यांना आपले निर्णय बदलायला लावणे, इत्यादी गोष्टी विरोधी पक्ष करू शकतात. संसदीय शासनपद्धतीमध्ये विरोधी पक्षांनासुद्धा केव्हा ना केव्हा सत्तेचा अनुभव मिळालेला असतो. त्यामुळे विरोधी पक्षांची मतेही सत्ताधारी पक्ष विचारात घेतात. त्याच बरोबर माध्यमांची भूमिका देखील तेवढीच महत्वाची असते.

6) एक मत, एक मूल्य

संसदीय लोकशाही म्हणजे एक माणूस, एक मत व एक मूल्य महत्त्वाचे आहे. मात्र मताचे मूल्य जरी महत्त्वाचे असले तरी त्यासाठी 'आर्थिक लोकशाही' आवश्यक आहे. गरीब जनता मतदानाला महत्त्व देणार नाही. त्यामुळे गरीब-श्रीमंत अशी दरी राहिली तर लोकशाही यशस्वी होणार नाही. आर्थिक लोकशाही यशस्वी झाली तरच संसदीय लोकशाही यशस्वी होईल असे आंबेडकरांनी म्हटले आहे.

5. यशस्वीलोकशाहीचेआवश्यकघटक

1) प्रबळ विरोधी पक्ष

संसदीय लोकशाही यशस्वी होण्यात सर्वांत विरोधी पक्षांचा मोठा वाटा असतो. विरोधी पक्षांनी केवळ विरोधासाठी विरोध न करता त्यांनी सरकारच्या निर्णयप्रक्रियेत चिकित्सक दृष्टिकोन ठेवला पाहिजे. सत्ताधारी पक्षावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. संसदीय लोकशाहीत किमान दोन राजकीय पक्ष असले पाहिजेत. त्यातील एक सत्ताधारी पक्ष व दुसरा प्रबळ विरोधी पक्ष.

2) व्यक्तिस्वातंत्र्य व मूलभूत हक्कांचे संरक्षण

व्यक्तिस्वातंत्र्याचे जतन तसेच व्यक्तींच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण या दोन गोष्टी लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी आवश्यक असतात. जर व्यक्तिस्वातंत्र्य व मूलभूत हक्क जतन करावयाचे असतील तर न्यायालयाचे स्वातंत्र्यही जतन केले गेले पाहिजे.

3) संविधानाचे सार्वभौमत्व

संविधानाचे सार्वभौमत्व टिकविले गेले पाहिजे म्हणजेच संविधानाचे महत्त्व टिकवून ठेवले पाहिजे. देशातील सर्व व्यवहार संविधानाबरहुकूम व्हावेत. देशातील सामान्य व्यक्ती असो अथवा एखादा थोर नेता, कोणीही घटनाबाह्य वर्तन करता कामा नये. प्रत्येकाने आपल्या संविधानातील तत्त्वांचा अंगीकार आपल्या जीवनात केला पाहिजे.

4) स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय

आंबेडकरांनी या तीन गोष्टींना अतिशय महत्त्व दिले आहे. सामाजिक विषमता कदापिही समर्थनीय नसते. मनुष्य निसर्गतः विषम असतो म्हणून त्याला समानतेची वागणूक देणे आवश्यक असते. प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य देणे, समानता साधणे आवश्यक असते त्यातूनच न्याय साधला जातो. मुख्यतः या तीन गोष्टी साधल्या गेल्या तरच लोकशाही यशस्वी होऊ शकते.

5) जातिभेद नष्ट करणे

जातिभेद नष्ट झाले तरच समाजात एकात्मता नांदेल. नागरिकांच्या मनात देशप्रेम जागृत होईल. भारतीय नागरिकांच्या जीवनात जातीयतेला फार मोठे महत्त्व आहे. तो लोकशाहीतील सर्वात मोठा अडसर आहे. जात हा घटक राजकीय सहभागाचा निर्णायक घटक उरता कामा नये, जातीच्या आधारे जो गट अविकसित राहिला. त्यांना विकासाची संधी, त्यांच्यात प्रबोधन, त्यांना शिक्षण व त्यातून प्रगती झाली तरच लोकशाही यशस्वी होऊ शकेल.

6) स्त्रियांना हक्क

आंबेडकरांनी स्त्री हक्काला महत्त्व दिले आहे. स्त्रीला दुर्बल घटक म्हणून दुर्लक्षिले जाऊ नये यासाठी त्यांनी स्त्रियांना असणारी विवेकबुद्धी व स्त्रियांना असणारे पारंपरिक हक्क यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

7) दैवी प्राण्यांच्या उपासनेबद्दल टिप्पणी

आंबेडकरांनी विभूतिपूजेविरुद्ध स्पष्टपणे आपली मते मांडली आहेत. विभूतिपूजेमुळे अनुयायी आपले स्वत्व गमावतात. आपले स्वातंत्र्य आपल्या नेत्याला बहाल करतात. त्यातून नेता हुकुमशाही प्रवृत्तीचा वापर करू शकतो. प्रत्येक व्यक्तीला दुसऱ्याच्या विचारांबाबत आदर असला पाहिजे. परंतु त्यांनी दुसऱ्या कोणाला देवत्व देऊ नये असे आंबेडकरांनी स्पष्ट मांडले आहे. अगदी स्वतः चीसुद्धा अनुयायांनी विभूतिपूजा करू नये असे त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

6. सारांश

डॉ.बाबासाहेबआंबेडकरयांनासामाजिकलोकशाहीचीप्रस्थापनाकरणेमहत्त्वाचेवाटतहोते. त्यामुळेचत्यांनीलोकशाहीविषयीविचारमांडतानासामाजिकन्याय, सामाजिक समता, सामाजिक अधिकार या गोष्टींना महत्त्व दिले. केवळ राजकीय स्वातंत्र्यावर आधारित लोकशाही पुरेशी नाही. तर सामाजिक न्यायावर आधारित लोकशाही भारतीय समाजासाठी महत्त्वाची ठरेल असे डॉ, आंबेडकरांचे मत होते. या गृहीत कृत्यावरच त्यांच्या संपूर्ण विचारांची मांडणी आधारित आहे.

अशा प्रकारच्या सामाजिक परिवर्तनाला कायद्याने व घटनेने हातभार लावला पाहिजे. त्यांच्या साहाय्याने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ही लोकशाही मूल्ये प्रस्थापित केली पाहिजेत. याशिवाय नागरिकांनीही सदसद्विवेकबुद्धीचा वापर, नैतिक कर्तव्यभावनेत वाढ तसेच घटनेचे पालन करणे आवश्यक असून लोकशाही व्यवस्थेत कायद्यासमोर व प्रशासनात समता आणून व्यक्तिपूजा त्याज्य ठरवणे, याबरोबरच किमान दोन राजकीयपक्ष असणारी राजकीय पक्ष पद्धती तसेच प्रबळ विरोधी पक्षाची निर्मिती केली पाहिजे. असे झाले तर सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित होण्याबरोबर राजकीय लोकशाहीची स्थापना व यशस्विता करता येईल, असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात।

संदर्भ ग्रंथ

Guata O.P, Political Ideas and Ideologies, Mayur Books, New Delhi,2018
कीर, धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९२
डॉ.भोळे भा.ल., आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
पळशीकर सुहास, डॉ. आंबेडकर यांचे विचार, इचलकरंजी, प्रबोधन प्रकाशन.
डोळे ना.य., भारतीय राजकीय विचावंत, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
कांबळे बी.सी., आंबेडकर आणि राज्यघटना, सुगावा प्रकाशन.
डॉ.अजय गव्हाणे., संसदीय लोकशाही आयुधे, क्रिएटीव पब्लिकेशन,नांदेड, २०१४
डॉ. देवरे पी.डी. व डी. एस. निकुंभ, आधुनिक राजकीय विचार प्रणाली,प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०१०